

398.8(477)(075.8)
С87

Л. Б. Стрюк, М. І. Стрюк, Ф. З. Яловий

ПІСЕННА ЕТНОЛОГІЯ УКРАЇНИ

Навчальний посібник
з народознавства

Київ
1994

ПРИРОДНІ РЕАЛІЇ УКРАЇНИ ЯК ФАКТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА ОБРАЗНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ, ВИРАЖЕНОЇ У ПІСНЯХ

Дослідники одностайно сходяться в тому, що фольклор є мистецтвом пам'яті. Відомий фольклорист С. В. Мишанич зазначав, що необхідність глибокого вивчення української пісенності зумовлюється багатьма важливими причинами. Насамперед, це величезне значення народної пісні у суспільному і естетичному житті українців. Народна пісня чи не найяскравіша за усі види фольклору здатна передавати специфіку художнього мислення своїх творців і носіїв. Пісня супроводжує все свідоме життя людини — від колиски до гробової дошки. Вона й донині перебуває в стані активного побутування, отже, підтримує формування національної самосвідомості українців. І в наш час пісня залишається одним із невичерпних джерел національної культури.¹

Народна лірика своїм походженням сягає в глибину століть, Людина уважно придивляється до оточуючої природи, напружено вдивлялась у себе і за допомогою мовних засобів художньої уяви та фантазії, а також перебираючи струни свого серця, свій настрій, свої емоції, запліднені думкою, влітала у надзвичайної краси і віртуозності мелодії.

В українській народній пісні як ні в якому іншому жанрі відбилася історична пам'ять народу про його побут, звичаї, почуття, переживання, настрої, про все те, що він любить і ненавидить, про все те, до чого прагне людина в своєму житті. І як би когось не хотілося, щоб підростаюче покоління не знало, хто вони і чийх батьків діти, як би когось не хотілося знехтувати наші родовідні традиції, відчужити людину від природи, сприяти розплідненню моральної бездуховності і жорстокості, народні пісні українського народу — це могутня протидіюча сила, яка своїм змістом і образною формою пробуджує у людині людину.

І. П. Крип'якевич, досліджуючи історію України, зазначав: «На південь від цієї лінії, у степову смугу, людність уклинювала-

¹ Мишанич С. В. Усна народна творчість // Культура й побут населення України: Навчальний посібник для вузів. — К.: Либідь, 1991. — С. 171.

ся тільки островами, в деяких місцях, доходячи аж до моря».¹ Про те, що біля моря були поселення українців свідчить цілий ряд українських народних пісень «Ох і закувала сива зозуленька», «Ой у неділеньку», «Ой на морі, на синьому», «Ой пошлю я чорну галку», «Ой у полі криниця безодня» та ін. Так у останній пісні співається:

А приїхав мій миленький з поля,
А прив'язав коня до явора (2 р.)
А сам пішов до синього моря² (1, 374).

А у пісні «Куш калини процвітає» є такі рядки:

Куш калини процвітає
Та й звідтіль...,
Ой зозуленька, гей
Виліта.
Та й на сине море,
Ой та на сине море, гей
Погляда (1, 77).

А у пісні «Ой не шуми, луже» є однозначне твердження, що Україна мала вихід до моря:

А моя могила
Край синього моря,
Де була між нами
Тихая розмова! (1, 359).

У пісні «Ой у неділеньку» є такі слова:

Та не знайшла неньки,
Що мене зродила,
Тільки знайшла сине море
Глибоке, безодне (1, 429).

Пісня «Ой пошлю я чорну галку» розповідає про тяжкі переживання ліричного персонажа, тугу його за ріднею, що живе біля моря:

Ой пошлю я чорну галку
В море риби їсти:
— А принеси, чорно галко,
Від родини вісті (2, 69).

Слід зазначити, що море є тією реальією, яка органічно ввійшла у свідомість українського народу і активно включається у різні образні конструкції, зокрема у паралелізм:

Ох, і як заграло-застогнало

¹ Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів: Світ, 1990. — С. 26.

² Українські народні пісні: В двох книгах. — Кн. 1. — К.: Мистецтво, 1954. — С. 374. (Далі цитую за цим виданням, у дужках вказуючи том і сторінку).

Сине море...
Гей, ох, буде тобі дівчинонько,
Тут без мене горе! (1, 314).

Аналогічне образне утворення можна спостерігати і у пісні «Ходить орел понад морем»:

Ходить орел понад морем,
Ой ходить орел, гей, та й понад морем,
Та й заглядає пильно в воду.
...Нема зими, нема льоду.
Ой нема зими, гей, та й нема льоду,
Та й нема дівці переходу.
...Та й нема дівці переходу,
Та й на той бік через воду (1, 394).

«Заселення південних земель не мало постійного характеру, а змінювалося залежно від зовнішніх обставин: якщо степи були свободні від кочових орд, колонізація збільшувалася, коли ж напір степовиків ставав нагальніший, населення відступало на північ. Опанувати степову смугу і дійти до моря було — у дальших перспективах розвитку українського народу — завданням надзвичайно важливим. Чорне море — це ж природна границя України. Поки колонізація не дійшла до моря, доти територія України залишалася незакінчена, мала характер континентальний: тільки опанування морського побережжя відкривало Україні свободний шлях до світових зв'язків. Осягнути цю ціль пощастило українському народові, щойно після довгих століть змагань і боротьби».¹

Боротьба за морський простір не могла не знайти відображення і в народних ліричних піснях, причому море, морська хвиля виступає спільницею українців, як у пісні «Гей, по синьому морю хвиля грає»:

Гей, по синьому морю хвиля грає.
Гей, турецький кораблик розбиває,
Гей, сорок тисяч війська витопляє,
Гей, сорок тисяч війська ще й чотири,
Гей, виїздили козаченьки з України (1, 36).

Українці з давніх-давен обожнювали, олюднювали природу. У пісні «В Царграді на базарі» дівка-бранка «спом'янула отця-неньку», «в свою землю поглянула», і хвиля ніби відчула тяжкі переживання невольнички:

Десь узялась на морі хвиля, (2)
Всі кораблики потопила, (2)
Татарина затопила, (2)

¹ Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів: Світ, 1990. — С. 26.

Невольничку залишила (2)
В свою землю викинула. (2) (1, 28).

Образ України в піснях звеличувався, обожнювався народом, що їх творив, співав, передавав з уст в уста. Це такі пісні, як «Ой не знав козак» (1, 32), «Ой там за Дунаєм» (1, 253) та інші. Зокрема у першій співається:

Гей, нехай стану, гляну-подивлюся
Я на мою Україну!
А з тої могили видно всі країни,
Сиз орел літає,
Гей, стоїть військо, славне запорізьке
Та, як мак, процвітає! (1, 32).

Україна в народних піснях — це образ рідної землі, Батьківщини. І щоб підкреслити любов до своєї праматері, українці часто еднали образ України з іншими українськими образами-символами: «садом зеленим», бо Україна і справді була як квітучий сад. Для прикладу можна взяти слова з пісні «Прощай, слава»:

Прощай слава, город рідненький
Прощай, Україно!
Прощай, мій сад зелененький,
Прощавай, дівчино! (1, 99).

У ряді інших пісень це образи калини, що стала символом України. Так, наприклад, у пісні «Гей, у лузі червона калина», є такі рядки:

Гей, у лузі червона калина,
Гей, гей похилилася,
Чогось наша славна Україна,
Гей, гей зажурилася... (1, 205).

Крім того у деяких піснях образ-символ калини подається як символ лицарської слави, слави козацької. Калину часто садували на могилах тих, хто віддав своє життя за рідну Україну.

Ось як співається у пісні «Ой з-за лісу із-за темного»:

Та посадили миле браття
Червону калину,
Щоб дійшла лицарська слава
На всю Україну (1, 51).

Існує ще цілий ряд пісень, таких як «За нашою слободою» (1, 38), «Гей, по синьому морю хвиля грає» (1, 36), «Ой у полі нивка» (1, 260), «Козак коня напував» (1, 35) та багато інших українських пісень, де так чи інакше народ згадує Україну.

Тісно переплетені між собою образи України і річки Дунаю. Пісня «Ой там за Дунаєм» свідчить про це:

Ой там за Дунаєм

Молодець гуляє. (2 р.)
Молодець гуляє,
Та молодець гуляє,
На той бік гукає, (2)
Подай, подай перевозу,
Я перевезуся. (2)
На свою Україну,
Та на свою Україну,
Ще раз подивлюся (1, 253).

Можливо, ця пісня, як і цілий ряд інших, виникла в ті часи, коли українське козацтво мало Задунайську Січ.

Пісенна творчість України донесла до нас величезну кількість пісень, де річка Дунай, перш за все — символ України. В пісенну історію ця річка увійшла як тихий Дунай. Епітет «тихий» закріпився за назвою Дунай як ознака того, що ця річка в своїй течії небурхлива, тихоплинна, але іноді в часи весняного розливу вона може бути і бурхливою, і бистрою. У пісні «Тихий Дунай» є такі рядки:

Тихий Дунай, тихий Дунай
бережечки зносить (1, 101).

Є в пісенному фольклорі і натяк на існування Задунайської Січі, козак у пісні «Іхав козак за Дунай» залишає дівчину ідучи на війну, захищати рідну землю:

Іхів козак за Дунай,
Сказав: «Дівчино, прощай!
Білих ручок не ламай,
Ясних очок не стирай,
Мене з війни зі славою
К собі очитай! (2, 360).

Крім славнозвісного Дунаю, в українських піснях згадуються й інші річки, такі як Дон («Тиха вулиця, тиха» (1, 272), Ятрань («Там, де Ятрань круто в'ється» (1, 380), Ворскла («Ворскла-річка» (1, 56), Десна («В кінці греблі шумлять верби» (1, 345) та інші.

Багаті родючі українські землі. Багата Україна на ліси, гаї, діброви, байраки, луки. Цю особливість природного середовища України теж відобразила народно-пісенна творчість. Народ любив, беріг рідну природу, тому часто в піснях звертається до зелених насаджень як до живих істот. Зокрема такі звертання, як: «Добрий вечір тобі, зелена діброво, добрий вечір тобі, ти темний байраче!», «Ой гаю, мій гаю, густий кучерявий», «Розвивайся луже, зелений байраче» та інші. Ці поетичні звертання ще й ще раз підтверджують думку багатьох дослідників-фольклористів, що в українців було особливе світовідчуття, вони не відділяли

себе від природи, від її флори й фауни. Мандрівники-іноземці в своїх нотатках відзначали, що слов'яни (руси) опоетизовують природу, навіть приносять їй жертву. Костянтин Багрянородний (X ст.) розповідав, що на острові Георгія (Хортиця) був святий дух, якому руси приносили дари. У літописних записах є свідчення, що слов'яни обожнювали оточуючий світ, олюднювали його. То ж не дивно, що у найдавніших слов'янських і українських піснях таке велике місце посідає опоетизована природа. Слід зазначити, що кожна природна реалія має свої особливості. І пісенні твори доносять до нас це. Наприклад, знаючи про те, що луг — це поросла травою і кущами лука, і дослідивши ті пісні, у яких згадуються луки, можна відзначити те, що найчастіше в лузі росла калина. Підтвердженням цього може бути назва пісні «Чи я в лузі не калина була» (1, 407). Про те, що часто по лугах росла калина свідчать і пісні «Калино-малино, чого в лузі стоїш» (1, 353), «Ой у лузі та ще й при березі». А у пісні «Ой хмелю ж мій, хмелю» (2, 34) калина, що росте в лузі, подається в парі з хмелем, теж дуже розповсюдженій на Україні декоративній рослині, що належить до сімейства трав'яних. Ось слова з цієї пісні:

Де ж ти, хмелю, зиму зимував,
Що й не розвивався?
Зимував я зиму, зимував я другу,
Зимував я в лузі на калині... (2, 34).

Слід зазначити, що в цій пісні хміль і калина не просто рослини, які створюють поетичну картину, чи виступають природним фоном, на якому відбуваються події, покладені в основу пісні, а виступають вони як поетичні образи-символи: калина молода незаміжня дівчина чи жінка, в даному випадку молода вдова, хміль — нежонатий, молодий парубок. В основу цих образів-символів лежить образний паралелізм: «Де ж ти, хмелю, зиму зимував, що й не розвивався, де ж ти, сину, нічку ночував, що й те роззувався».

Цілий ряд українських народних пісень свідчить про те, що калина росла не тільки в лугах, а й у гаях. Ось, наприклад, у пісні «Ой пішла дівчина» є такі рядки:

Ой пішла дівчина
У гай по калину... (1, 219).

У гаях на Україні росли гриби. Про це співається у цілому ряді пісень. Особливо популярною серед них є пісня «Дівчинонька по гриби ходила», у якій є такі слова:

Дівчинонька по гриби ходила,
В зеленому гаю заблудила (1, 385).

А у пісні «Гаєм зелененьким» подається ціле природне суцвіття, мальовничий куточок України, де і гай, і річка, і соловей на яворі, і барвінок:

Гаєм зелененьким вода тече,
На яворі соловей щебече.
Там дівчина мила
Віночок увила
З барвінку (1, 347).

Олексій Воропай у своїй книзі «Звичаї нашого народу» зазначав, що «зелений барвінок — символ тривалого кохання і навіть куповані на базарі «київські вінки» перевивалися зеленим барвінком».¹ За народним повір'ям у весільний вінок молодої повинен обов'язково вплітатися барвінок як своєрідний оберіг від усього злого. Фактично барвінковий вінок — це вінок парчевої — дівчини, яка готується до шлюбу з коханим.

Не менш гарні і чаруючі українські ліси, а вони на Україні різні: і дубові, які називаються у народі дібровами:

(Та й поїдемо в чисте поле,
Та в чисте поле, в дібровоньку) (1, 68).

і соснові, які називаються борами:

(Козаче, соколе,
Виведь мене із темного бору) (1, 385).

і байраки-ліси, що густо поросли чагарниками:

(Ой не пугай, пугаченьку,
В зеленому байраченьку) (2, 63).

і мішані ліси, де ростуть і дуби, і явори, і терен та інші рослини.

Та не тільки рослинний світ стає предметом змалювання, оспівування народною лірикою, а й особливості тих чи інших місцевостей, а наша Україна — це країна мальовнича своїми краєвидами, тому не обійшли народні пісні і особливостей рельєфу різних регіонів України.

Образ рельєфу майстерно вплітається в образну тканину пісні, щоб яскравіше відтворити в нашій уяві мальовничі куточки. Народ в піснях ніби милується своїми степами, долинами, горами, рівнинами, полями, бескидами, балками, ярами та ін. Досліджуючи народні пісні, ми побачили, що ці образи вживаються в пісенних текстах досить часто. Слід зазначити також, що вживаються вони в різних значенневих варіантах. Так, наприклад,

¹ Воропай Олексій. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. — К.: Оберіг, 1991. — Т. 2. — С. 302.

образ поля в народних піснях може вживатися в значенні ділянки землі, яку використовують під посів злакових культур. Про такі поля йдеться в піснях «Ой у полі нивка» (1, 260), «Ой ти, місяцю-зорє» (1, 228), «Ой у полі тихий вітер віє» (1, 384). Наведемо рядки з останньої пісні:

Ой у полі тихий вітер віє,
А там козак пшениченьку сіє (1, 384).

Образ поля вживається в піснях і в значенні безлісової рівнини. Рядки з пісні «Та не жур мене, мати» (1, 100) підтверджують це:

В чистім полі тирса шумить,
Катран зеленіє.

Часто в піснях зустрічається образ чистого поля. Чисте поле від того, що немає на ньому дерев і поле — велика далекопроглядна рівнина. Але іноді то там, то там на полі росте то кущ калини, то береза чи тополя. Наприклад, як це у пісні «А в полі береза»:

А в полі береза,
А в полі кудрява (1, 285).
Ой у полі дві тополі
Одна одну перехитує (1, 361).

Слід зазначити, що Тарас Григорович Шевченко у своїй поемі «Тополя», яку вважають теж народною, поетизує образ тополі, що символізує образ беззахисної дівчини. Тополя, що стоїть серед поля, така ж одинока, як і дівчина-сирота, що перетворилася в це дерево:

По діброві вітер віє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.

Приблизно в такому плані, як і образ поля, в піснях може виступати і образ гір. Зокрема гори в піснях вживаються в значенні кам'янистої гірської породи чи місцевості, вкритої ними. Саме про таку гору йдеться в пісні «Ой там за горою»:

Ой там за горою,
Там за кремінною.
Не по правді живе
Чоловік з жоною (1, 427).

В цій пісні образ гір служить не конкретизації місця, де відбуваються події, що оспівані в пісні, а підвищує ступінь узагальнення того, про що співається.

Ось у пісні «Ой на горі калина» йдеться мова про невелике ґрунтове підвищення — пагорбок, яких немало на Україні, які також називають горами, хоча це невеликі узвишся серед долини:

Ой на горі калина,
На долині, серденько, малина... (1, 105).

Дослідивши поетичні тексти цілого ряду пісень, ми побачили, що образи долин вживаються в кількох семантичних значеннях. Долина — рівна площа, яку використовують під пасовища для свійських тварин. Наприклад, у пісні «На вулиці скрипка грає»:

По долині вівці пасла,
Назбирала горщик масла (2, 142).

А у пісні «Ой на горі жито» долина, крім рівної місцевості, виступає синонімом до поля, причому обробленого, засіяного сільськогосподарськими культурами:

Ой на горі жито,
На долині жито (1, 371).

А у пісні «Ой на горі льон, льон» гора це — узвишся на ґрунті, засіяне льоном, а долина — оброблена низина, засіяна маком:

Ой на горі льон, льон,
По долині мак, мак (2, 316).

Іводі в долинах росли сади. Взяти хоча б слова із пісні «Ой вижду я на гору»:

Ой вижду я на гору,
Подивлюся в долину,
А в долині вишневий сад,
А в тім саду виноград (2, 61).

Пісенна спадщина українського народу доносить до нас весь природний колорит нашої драматері України. Щоб хоч на мить перенестись в ту Україну, де калина в лузі і у дворі, верба край долини, тополя в полі, хрущі гудуть над вишнями, треба хоч трохи випити води з тієї криниці, що зветься пісенною скарбницею рідного народу. Василь Скуратівський у передмові до книги А. І. Кондратюка «З вишневого саду» цілком справедливо зазначає: «...Ми загубили найсвітліше, найприродніше — людську любов до землі. Оце первісне начало — людина як частка природи, — без якого не може розвиватися будь-яка цивілізація, поступово ввійшло в небуття, знецінилось, а відтак і здевальувалося у

свідомості кількох поколінь».¹ Народна ж етнопедagogіка в усі часи прагнула зберегти тісний зв'язок людини й природи і тому через пісенну й казкову творчість намагалася виплекати у людині змалку «святенне ставлення до всього живого й неживого, що оточувало дитину. Майже весь поетичний текст колісанок одухотворював шляхетну повагу до звірят, багатого рослинного й тваринного світу».² Тому перед нами зараз стоїть важливе завдання на шляху відродження втраченого, «щоб зберегти себе й наступні покоління, мусимо повернутися до своїх правічних джерел — відновити народові його ж духовні традиції до природи як джерела буття».³

Квіти — обличчя нашої країни, її прикраса, і їх образи народ втілює у пісенну творчість, щоб донести до прийдешніх поколінь всі барви, що прикрашають ліси й луки, квітники й городи, та й взагалі символізують українську землю, український народ.

«Царівною квітів» називають троянду. В українському фольклорі троянда — це ружа, рожа. Вона — найпоетичніша квітка українських народних пісень, найяскравіша серед усіх квітів, які подарувала і якими тішить нас щедра природа.

Цвіт рожі часто символізує дівочі почуття. Ось, наприклад, як про це сказано в пісні «Як ішов я до своєї милої»:

Був я вчора під твоїм вікном,
А ти мала іншого.
Ой не мала, моє любе серце,
Ой не мала, не мала,
Він мя просив розмай рожу цвітну,
Я му в вікно подала» (1, 278).

А в пісні «Червона ружа трояка» цвіт рожі — це нещаслива доля жінки:

Червоная ружа трояка..
Ой мала я мужа,
Ой мала я мужа пняка (1, 464).

З квіткою рожі асоціюються і спогади про батьківщину, про домівку. Так у пісні «Брала дівка воду» співається:

Вирву я з рожі квітку
Та ой та пуцу на воду,
Пливи, пливи з рожі квітко,
Аж до мого роду (1, 437).

¹ Скуратівський В. Кому топтати ряс? // Кондратюк А. І. З вишневого саду: науково-художні оповідання. — К.: Молодь, 1991. — С. 3.

² Там же. — С. 4.

³ Там же. — С. 5.

Образ цієї квітки згадується у піснях «Посаджу я рожу», «Ой ізійду я на могилу», «Ой у лісі та й у лісочку» та ін.

З васильків, волошок, чорнобривців українські дівчата плели вінки, прикрашаючи ними свої голови. Ці квіти теж знайшли собі місце серед пісенних образів України. Це такі пісні, як «Понід мостом, мостом» (1, 262), «Де туман яром» (1, 232), «Було літо, було літо» (2, 285).

Народ, бажаючи підкреслити красу України, знов-таки звертається до типових образів. Так у пісні «Ой зацвіли фіалоньки» є рядки, що підтверджують це:

Ой зацвіли фіалоньки, зацвіли,
Аж ся гори з долинами прикрили (2, 251).

Такі рослини, як шавлія, рута, синя м'ята також є пісенними квітковими образами. Зокрема, це пісні: «Болить моя головонька» (1, 286), «Ой по горах, по долинах» (1, 422).

А ще в народі кажуть: «Нема у світі цвітнішого над маківочки, нема і роду ріднішого від матіночки». Неповторна краса, рідкісне видовище природи, коли цвіте мак.¹

З маком порівнюють велич, міць народу. Так у пісні «Ой не знав козак» є слова:

Гей, стоїть військо славне запорізьке,
Та, як мак, процвітає (1, 32).

Символізує червона макова квітка й нещасливу долю, швидко-минучі літа:

Та пропав мій вік,
Як маків цвіт,
Що вночі зацвів,
А вдень опав (1, 409).

Зелений килим землі теж опоеетизовано в народних піснях. Так дослідник-мовознавець А. П. Коваль у своїй книзі «Слово про слово» наводить такі рядки:

«Чи я в полі не травиця була,
Чи я в полі не зелена росла?
Взяли ж мене покосили
І у сіно посушили...

Як відомо, травиця, про яку співається у пісні — це збірна назва, а в цих рядках — ще й пісенний образ, який викликає уявлення про щось молоде, ніжне, беззахисне... А далі за збірною назвою трави стоять сотні назв найрізноманітніших рослин.

¹ Детальніше див.: Кондратюк А. І. З вишневого саду. — С. 31.

Барвінок зі своїм пишнозеленим листом і небесноголубими квітами, схожими на зірки, оспіваний у піснях нашого народу і у віршах багатьох поетів».¹

Ця рослина щедро оспівана у фольклорній творчості, має багато символів. Барвінок — символ хлопця. Дівчина звертається до милого з ніжними заклинаннями:

Ой ти, козаче, зелений барвінку,
Прийди до мене хоть у неділку,
Ти прийди до мене, хрещатий барвіночку!²

Близька до першої і пісня «Ой ізійди, зійди, ти, зіронько вє-чірняя»:

Ой ти, козаче,
Ти хрещатий барвіночку (1, 356).

Або пісня «Болить моя головонька»:

Зелений барвіночку,
Стелися низенько.
А ти, милий чорнобривий,
Присунься близенько. (1, 286).

Барвінок в українських піснях — це також символ кохання, вірної і взаємної любові. Ось такі пісенні рядки повні бадьорості і торжества нестримних почуттів:

Ой стелися, барвіночку,
Не коренем — листом!
Кличе козак дівчиноньку
Не голосом — свистом.³

Як і калина, барвінок — це символ дівчості, а її своєрідна емблема — це барвінковий вінок:

А одно зіленько барвінок,
То дівчатонькам на вінок.⁴

А ось як про це співається у пісні «Гаєм зелененьким»:

«Гаєм зелененьким вода тече.
На яворі соловей щебече,
Там дівчина мила
Віночок увила
З барвіночку.

¹ Детальніше див.: Кондратюк А. І. З вишневого саду. — С. 31.

² Там же. — С. 48.

³ Там же. — С. 48.

⁴ Там же. — С. 50.

У часи середньовіччя через нев'янучу зелень і велику живучість барвінку приписували якусь надприродну силу, вважали його символом вічності та постійності. Вважали, що барвінок оберігає людину, яка його має при собі, від влади диявола і всілякої нечисті». ¹

У пісні «За річкою, за Дунаєм» є такі рядки:

Дівча сина народила,
Барвіночком обстелила.
Не рвіть, дітки, барвіночку,
Не збудить дитиночку! (1, 233).

Молода мати, обстеливши своє дитя барвінком, бажає сину спокійного сну, щасливої долі.

Хміль теж здавна є улюблена в нашому народі рослина і в багатьох народних піснях «вона — символ самого життя. Існував звичай: хлопець освідчувався в коханні там, де хміль росте. Тут і побачення відбувались. В пору цвітіння хмелю найчастіше і одружували молодят». ²

Росте хміль в дикому вигляді майже повсюдно — в лісистих місцевостях, переважно в чагарниках, по берегах річок — скрізь, де є волога. «Культивується хміль і як декоративна рослина. Здавна в українців був звичай мати в'юнкого красеня у себе на городі». ³ Про це свідчать і слова із пісні «Виорю я нивку»:

Виорю я нивку
Широкою,
Да й посію хмелю
Високого (1, 468).

А взагалі в українській народнопоетичній творчості хміль — це символ хлопця, як у пісні «Ой хмелю ж, мій хмелю (2, 34).

Часто образ хмелю і в інших піснях подибуємо, де йдеться про кохання, дівочі почуття, про вірність:

Ой вийся, хмелю,
Вище моїй хати!
Ой пусти мене,
Мати, погуляти.

Або в пісні «Тонкая хмелиночка»:

Тонкая хмелиночка
На яр подалася —

¹ Коваль А. П. Слово про слово. — С. 108.

² Кондратюк А. І. З вишневого саду. — С. 115.

³ Там же. — С. 115.

Молода дівчинонька
В козака вдалася.
Така тиха, така й мова,
Така говіронька:
Як зійдуться докупоньки —
Вірна розмовонька.¹

Пісні України доносять до нас відомості й про те, які саме рослини росли в городах, в садах. Однією найпоширенішою рослиною був льон. Льон — це також український символ. Вечорами жінки й дівчата збиралися в якійсь хаті і пряли з льону полотно. А прясти вмiли всі, бо то не господиня й не дівка, котра не вмiла прясти. Ткати й прясти — це ознаки честі кожної дівчини, бо лише власноручно витканою та вишитою хусткою мала зустрічати нареченого. Тому цього ремесла учили матері дочок змалку. Та й пісні про льон, мабуть, виникали саме тоді, коли довгими вечорами ткали жінки полотно.

На Україні збереглося багато чудових пісень народних про льон. Одні їх назви такі образні та милозвучні: «Поза лісом зелененьким брала вдова льон дрібненький», «Ой у полі льон зелененький», «Попід гай, попід гай зелененький, там збирала дівка льон дрібненький», «Брала дівка льон, льон» та ін.²

Слід зазначити, що зображення квіток льону входить в українські орнаменти, візерунки, вишиванки та різьблення.

Росли на городі в господині і коноплі. Академік В. Л. Комаров писав: «Звичайні дикі коноплі супроводжували садиби і селилися на оброблених місцях, поблизу людини, ніби самі напрошувалися в культуру».³ Коноплі настільки органічно ввійшли в український побут, що стали складовою частиною образної системи українського народу. Так в українській пісні «Брала дівка льон, льон» співається:

Брала дівка льон, льон,
Та ще й конопельку (1, 171).

Пісенність України нагадує нам і про те, яку городину вирощували українці. Це і огірочки, про які співається в піснях: «Ой у полі конопельки» (1, 433), «В кінці греблі шумлять верби» (1, 345), «Посадила огірочки» (1, 316). В останній так співається:

Посадила огірочки
Близько над водою.

¹ Детальніше див.: Кондратюк А. І. З вишневого саду. — С. 116.

² Там же. — С. 102.

³ Див.: Коваль А. П. Слово про слово. — С. 92.

Ростіть, ростіть, огірочки,
В чотири листочки...

Саджали на городах і квасолію. Так у пісні «Оре плужок під лужок» співається:

Послав мене мій миленький
Квасолію садити,
А сам пішов із кумою
До корчомки пити (2, 21).

Сіяли і петрушку, і чорнушку, підтвердженням цього є такі рядки народної пісні «Орю я, орю я»:

Сію я, сію я
А в городі та петрушечку,
За городом та чорнушечку.
Сію я, сію я (2, 119).

Та чи не найбільш з-поміж культурних рослин опоеизовані хлібні культури. Найчастіше — це жито, пшениця, овес. Так з пісні «Ой ярюм, ярюм, ой пшениченька ланом» ми дізнаємося, що пшеницю сіяли частіше на низинах, а овес на більш підвищеній місцевості:

Та ярюм, ярюм,
Ой пшениченька ланом,
А горою овес (1, 320).

Аналізуючи пісні, де згадується пшениця, можна простежити весь процес догляду за цією рослиною. Так у пісні «Ой у полі тихий вітер віє» козак сіє пшеницю:

Ой у полі тихий вітер віє,
А там козак пшениченьку сіє (1, 384).

А у пісні «За нашою слободою» співається:

Та полола пшениченьку
Та вирвала травиченьку (1, 38).

Або ж як про це говорить у пісні «Ой ти, місяцю-зоре»:

Ой ти, місяцю-зоре,
Освіти же все поле.
Ой там моя дівчинонька
Та й пшениченьку поле (1, 228).

І у пісні «Ой під горою» відображено вже завершальний процес по догляду за пшеницею — жатва:

Прийди, козаче,

Пшеницю жати,
Дам тобі бандуру
На всю ніч грати (2, 109).

Як з калиною, так і з пшеницею порівнюють дівчину у пісні «Чи я в лузі не калина була»:

Чи я в лузі не калина була,
Чи я в лузі не зерниста була?

Поряд з образом пшениці дуже часто виступає і образ жита — злакової культури, яка широко культивується на Україні. Жито було в українців символом святині, гречності, самого народу. Для прикладу можна навести хоча б такі рядки пісні «Зелене жито, зелене»:

Зелене жито, зелене...
Хороші гості у мене,
Хороші гості за столом,
Зелене жито за селом (1, 213).

Або ж рядки з пісні «Вишні, черешні розвиваються»:

Ясне сонечко усміхається,
Жито силюньки набирається (2, 140).

У пісні «Ой журавлю, журавлю» співається про те, що не та нива краща, де випасають худобу, а що жито родить:

Лучча нива першая,
А не тая другая.
Бо на першій ниві жито жав,
А на другій воли пас (2, 18).

Образ жита згадується в таких українських піснях: «Жито мати» (1, 386), «Ой на горі жито» (1, 371), «Та бодай тая степовая» (1, 318) та в багатьох інших піснях.

Згадує народ у пісенній спадщині і рослини, що засмічували посіви та городину. У пісні «Ой ти, місяцю-зоре» є рядки:

Ой там моя дівчинонька
Та й пшеницю поле.
Ой поле ж вона, поле
І кукіль вибирає
Та й на сонце поглядає (1, 228).

Кукіль, про який співається в пісні, — рожева квітка, схожа на дзвіночок, зі світлим стеблом і сивувато-зеленим вузьким листям, найчастіше росте в житі, у пшениці, серед льону.¹

¹ Детальніше див.: Коваль А. П. Слово про слово. — С. 99.

А у піснях «За нашою слободою» та «Посію я мак над водою» згадується лобода. Так у першій співається:

За нашою слободою
Родить жито з лободою (1, 38).

У другій:

Посію я мак над водою,
Та заріс мій мак лободою (1, 409).

Взагалі лобода — це найпоширеніший бур'ян, що засмічує посівні та городні культури.

У пісні «Ой ізійди, зійди, ти зіронько вечірняя» згадується бур'ян, що широко відомий українцям — це буркун:

Ой стелиться мені
Широкий лист бурковини,
А під голови —
Голубая та жупанина (1, 356).

Буркун — трава з трійчастим листям і блідними квітками. Коли ж трапиться прочитати «В огороді буркун-зілля, по тичині в'ється» (народна пісня), — то не диво: його садили, щоб додати до тютюну-самосаду.¹

Рідше в народних піснях зустрічаються образи материнки («Ой у полі нивка» (1, 260), кременини («Коло млина кременина» (1, 403), очерету («Ой летіла зозуленька, стала говорити» (1, 140), тирси, катрану («Та не жур мене, моя мати» (1, 100), куширу («Ой у полі могила» (2, 73), кропиви («Ти кропивонько» (2, 14), осоки («Ой на горі вогонь горить» (1, 114) та ін.

Майже в усіх народів є улюблені дерева-символи. У канадців — клен, у росіян — берізка і горобина, а в нас — верба і калина.² «Без верби і калини нема України», — каже образне народне слово. Росте калина по тінистих лісах, гаях і дібровах, на схилах, на узліссях і лісових галявинах. Її і біля хати садять.³

Кущ калини біля хати — це не тільки краса, а й глибокий символ, наш духовний світ, наша спадщина. Дуже шанували колись люди цю рослину.

У народі побутувало неписане правило: перш ніж будувати нову хату — на подвір'ї посадити кущ калини, і буде ця калина у дворі символом родинного благополуччя й достатку, добробуту й щастя родини. У народній пісні «Прощай, слава» співаєть-

¹ Детальніше див.: Коваль А. П. Слово про слово. — С. 100.

² Детальніше див.: Дაცевич Г. С., Гречук Г. М. Два уроки з народознавства про калину // Українська мова й література в школі. — 1991. — № 5. — С. 47.

³ Кондратюк А. І. З вишневого саду. — С. 14.

ся про таку калину, на якій щебече соловейко-провісник сімейної злагоди і кохання:

На калині, біля хати,
Соловей співає.
Співай, співай, соловейко,
Сидя на калині (1, 99).

«Із калиною в народній пісенній творчості дуже часто асоціюються патріотичні почуття, любов до Батьківщини. Згадаймо відому баладу часів Хмельниччини «Розлилися круті бережечки» (або інша назва «Гей у лузі червона калина»). Тут калина символізує мужність і незламність духу у боротьбі за незалежність рідного краю, благородний порив цю незалежність виборювати, відстоюючи рівночасно свободу і гідність людську:

А ми ж тую червону калину,
Гей, гей та піднімемо,
А ми ж свою славу Україну;
Гей, гей та розвеселимо!»¹

Калина — це той символ, що й пам'ять людську береже, нагадуючи про милі краї, символ безсмертя, невіддільний від життя. Козак, умираючи на чужині, просить:

Казав собі насипати високу могилу,
Казав собі посадити в головах калину;
Будуть пташки прилітати калиноньку їсти,
Будуть мені приносити від родоньку вісті!²

Або як це у пісні «Ой а в городі, ой а в городі»:

Ой насипали, да, гей, насипали,
Насипали високою могилу.
Ой посадили, да, гей, посадили,
Посадили червону калину (1, 108).

За давньою українською традицією на могилах загиблих воїнів садили калину. І вищезгадані пісні є цьому підтвердженням.

Та найчастіше з калиною порівнюють дівчину: «Дівчина, як в лузі калина». І взагалі калина як символ — це дівчина, жінка. Микола Костомаров пише, що калина — це символ «жіночості в найширшому розумінні. Все духовне життя жінки — її дівочість, невинність, кохання, заміжжя, радість і горе, родинні почуття — все знаходить своє відображення в пісні...».

¹ Кондратюк А. І. З вишневого саду. — С. 14.

² Див.: Там же. — С. 15.

Калина й дівчина — нерозлучні і невід'ємні.¹
І прикладом цього є пісня «Ой поїхав я до млина»:

Ой поїхав я до млина,
А там дівка, як калина (2, 212).

Або ж пісня «Чи я в лузі не калина була»:

Чи я в лузі не калина була,
Чи я в лузі не червона була?
Взяли ж мене поламали
І в пучечки пов'язали (1, 407).

Підтекст цієї пісні варто розуміти так:

Калина червона — це дівчина молода, ламали калину — зламали долю дівчини, в пучечки пов'язали — заміж віддали, шлюбом зв'язали. Та не завжди заміжжя було по любові, про це співається в інакомовній формі так:

Та чи я в лузі не калина була,
Та чи я в лузі не червона?
Нащо мене поламано
І в пучечки пов'язано?
Нешастя моє,
Недоля моя! (1, 407).

Близька за змістом до вищезгаданої пісні є пісня «По той бік гора»:

Калина моя,
Чом ти не цвіла?
Зима люта та й цвіт оббила
Тим я не цвіла!

Ця пісня про нещасливу долю дівчини, бо калина, що не розцвіла — недобра прикмета, асоціюється з дівчиною, що не зазнала щастя, розкоші, кохання. Схожі за тематикою й звучанням до згаданих і такі пісні, як: «Ой горе, горе калині при долині», «Ой у лузі та ще й при березі», «Жалі, жалі мої», «Та повій, вітре, з яру» та багато інших.²

Калина як пісенний образ в тісній співдружності й гармонії з іншими образами українських пісень, що доносять до нас відголоски нашої прадідівщини, товаришує калина з іншими рослинами, тваринами, птахами, як у пісні «Куц калини процвітає»:

Куц калини процвітає,
Та звідгіль зо...ой, зозулина, гей,
Виліта (1, 77).

¹ Кондратюк А. І. З вишневого саду. — С. 19.

² Там же. — С. 25.

До того ж калина виступає своєрідним оберегом. Ось як у пісні «Ненько моя, та не гай мене»:

Прип'яв коня під могилою,
А сам ліг спати під калиною (1, 37).

Дуже часто в українських народних піснях використовуються кущові рослини, що повсюдно ростуть на Україні. Це, зокрема, терен. Образ терну органічно увійшов у пісенну образність: «Синє, як терен», «Очі чорні, як терен», «Чорні очі, як терночок, а брівоньки, як шнурочок» та ін. Народна естетика за красу вважала наявність у дівчини чорних, як терен очей. Ось як співаєть-ся в одній із пісень:

Урвала собі чорного терну
Та приложила к своїм оченькам:
Коби ж у мене такії очі,
Годила би-м ся паничеві.

Та найушлавленіший, знаний як художній образ, терен за відомою народною піснею «Цвіте терен, цвіте терен», що ось уже який час з покоління в покоління звучить так емоційно вражаюче. Туга й печаль дівчини, що її миленький поїхав другої шукати, зворушує, бере в полон до щему душу однаково юну і старечу, розчулює її:

Цвіте терен, цвіте терен,
Листя опадає,
Хто в любові не знається,
Той горя не знає.¹

«Народна мудрість наголошує на виокремленості терну з-поміж інших кущів та дерев: «На терню не народяться яблука», «Тернина грушок не родить».

Як ознака запустіння увійшло в образний вислів «Позаросли шляхи тернами».² Пісенна творчість зафіксувала в своїх надрах таку ознаку терну, як запустіння. Взяти хоча б такі українські пісні, як «Чого дуб зелений»:

Здається, недавно —
Два чи три года.
А вже тая стежка
Терном заросла (1, 419).

Або «Ой давно, давно»:
Ой давно, давно я в батька не була,

¹ Детальніше див.: Кондратюк А. І. З вишневого саду. — С. 107.

² Там же. — С. 110.

Вже й тая стежечка терном заросла!
Терном, терном ще й шипшиною (1, 418).

І в першій, і в другій пісні постає образ дороги, що терном поросла. З одного боку, тернові зарослі символізують те, що це давно неходжена дорога, а в іншому, мабуть, і те, що вороття по цій дорозі більше не буде, бо тернистий шлях дуже тяжкий, його важко подолати. І підтвердженням цього є рядки із пісні «А попід тереном», яка співзвучна з уже згаданими піснями:

А попід терен, гей, попід терен,
Гей, там бита доріженька лежить,
Попід терен та й убитая,
Слізеньками та й облитая (1, 186).

Завдяки своїм колючкам і міцному гіллю терен увійшов в життя народу як надійний оберіг. Пісенна творчість зафіксувала це у такій пісні, як «Недалеко мій миленький оре»:

Терен, мати, коло хати,
Схочу — перескочу (2)
Отдай мене, моя мати,
За кого я хочу (1, 294).

У цій пісні терен має символічне значення, а не просто називає рослину. Причому в цій пісні терен є символ перешкод, що стоять на шляху закоханих, або на шляху щасливого шлюбу.

У пісні «Ой а у полі, гей, терен, теренок» є такі слова:

Ой, а у полі, гей, терен, теренок,
Попід терном та доріженька йде (1, 98).

Чому саме попід терном? Бо терен надійно оберігає доріженьку від ворогів та інших небажаних перехожих.

А у пісні «Побратався сокіл» терен оберігає соколят від ворогів:

Твої, брате, дітки полинули в луки,
Сіли вони в лісі
На високім дереві,
На колючім терні (1, 34).

І ще цікава властивість тернового дерева — воно може бути сировиною. Так у пісні «Ох, і не стелися, хрещатий барвіночку» співається:

А я, як жив буду,
Та все те забуду:
Воли й вози покуплю,
Мережані ярма,

Тернові занози
Ще ж бо й сам я пороблю (1, 165).

З наведених прикладів ми бачимо, що в народних піснях терен згадується як рослина, що росте біля хати, в полі, вздовж доріг, як сировина для виготовлення певних знарядь, а також включається у певні образні конструкції: порівняння — «очі, як терночок», паралелізми — «цвіте терен, цвіт той опадає, хто з любов'ю не знається, той горя не знає», символи (символ перешкод) «...терен, мати, коло хати, схочу — перескочу. Отдай мене, моя мати, за кого я схочу...».

Серед словесних образів дерев у пісенній творчості українського народу найчастіше використовується образ верби, бо верба — здавна одне з найпоширеніших дерев на Україні, одне з найулюбленіших в народі. Здавна супроводжує вона людські поселення і оселі.¹

Раніше вербами обсаджували дороги й городи, ставки й береги, левади та греблі.² Згадати хоча б пісню «В кінці греблі шумлять верби»:

В кінці греблі шумлять верби,
Що я посадила...
Нема того козаченька,
Що я полюбила (1, 345).

Народна мудрість зауважила: де ростуть верби, там чисті джерела води.³

Зафіксовано це і в українських піснях: «Ой вербо, вербо», «Туман горою», «На поточку прала». В останій є такі слова:

На поточку прала,
На вербочку клала.

І стає зрозуміло, що у водоймищі чиста вода і над цим потоком як очисний засіб росте верба.

З давніх-давен криниці переважно копали під вербою. Верби над ставом — традиційна прикмета українського села. «Де сребліє вербиця — там здорова водиця» — говорить народне прислів'я. «Річ у тім, що верба — природний фільтр усіляких домішок. У річці воду для пиття також брали під вербою. А де копали колодязі, на дно клали вербову дощечку, а невеличку, завбільшки з долоню, — у відро з водою. Це дезинфікує воду, по-

¹ Детальніше див.: Кондратюк А. І. З вишневого саду. — С. 139.

² Див.: Щербина В. І. Ой вербо, вербо зелена... // Українська мова і література в школі. — 1991. — № 7. — С. 52.

³ Там же. — С. 52.

ліпшує смакові якості, надаючи їй «вербового духу», що його утворюють смолисті речовини.

І спостережлива народна мудрість помітила: «Де верба, там і вода», «Там криниця, де вербиця».¹

В українській народній пісні «Туман горою» є такі рядки:

Над пшеницею
Та зелена верба,
А під вербою
Та криниця нова (1, 273).

І ці рядки є доказом того, що справді вербами обсаджували поля, а під вербами копали криниці, колодязі.

Іноколи верба може символізувати в пісенній творчості й сум, розлуку. У пісні «Висока верба» співається:

Висока верба, тонка галуза
Зелений лист пускає.
Велика люба, тяжка розлука
Серденько уриває (1, 244).

Та найчастіше золотокаса красуня-верба — це молода дівчина. У пісні «На городі верба рясна» на цьому образі побудовано паралелізм:

На городі верба рясна...
Там стояла дівка красна.
Хорошая та вродлива,
Її доля нещаслива (1, 216).

Наведемо ще кілька рядків з відомих українських пісень, де верба символізує дівчину:

Ой ти, верба моя кучерявая,
Ой коли ж ти зійшла, коли виросла?

Або:

Схилилася верба з верху — до коріння,
Вінчалася Маруся з ранку до полудня;
Чия то верба, чия то вишня,
Чия дівчина в сад гулять вийшла?²

Вишні, черешні, груші, яблука — це дерева, що росли в зелених українських садах. В народнопісенній творчості відбита шана до цих дерев. Рядки з пісні «Ой послала мати» прекрасно ілюструють рослинну різноманітність саду:

Ой послала мати да, гей, Катерину

¹ Кондратюк А. І. З вишневого саду. — 140.

² Там же. — С. 148—149.

В вишневий садочок, ох, да, гей, по калину (2)
Та й пробила ніженьку, гей, на ожину (1, 372).

В саду ростуть і вишні, і калина, і ожина. Сад в українців був прикрасою оселі, символом гостинності. І про це свідчать слова з пісні «Ой летіла зозуленька»:

Ой маю я три сестрички,
А четвертий брат,
Сходжу їх скликати
В яблінковий сад (1, 415).

А у пісні «Та туман яром котиться», вишня — образ дівчини. Дівчина зіставляється в пісні з квітучою вишнею за своєю пишністю, молодістю, свіжістю. В цій пісні є також натяк на те, що весна — пора кохання:

В саду вишенька цвіте,
Козак до дівчини йде. (1, 269).

А пісні «Задумали Базилевці» (1, 135), «Сидить пташка на черешні» (1, 339), «Куди вітер віє, то туди і я хилюся» (1, 367) є підтвердженням того, що груші, черешні, яблуні були ще й плодоносними, радували господарів саду смачними фруктами. Так в останній співається:

Що дівчина вірна,
По садочку ходить.
Та грушечки збирає.
Ой назбирала грушок,
Повнесенький фартушок (1, 367).

Особливою популярністю користувалися такі дерева, як дуб, береза, тополя, явір, ялина, які були поширені по всій Україні, тому дуже часто включаються в образну тканину народних пісень, їх образи вживаються як в прямому, так і в переносному значенні.

Дуб шанували в народі за довголіття, міцність, вологостійкість. Через те його деревину використовували при будівництві житла, на клепки бондарських виробів тощо.¹

І слова з пісні «Ой у полі озеречко» є цьому підтвердженням:

Ой у полі озеречко
Там плавало відеречко:
Соснові клепки, а дубове денце,
Не цураймось, моє серце! (1, 355).

¹ Див.: Горленко В. Ф., Наулко В. І. Народні знання, світоглядні уявлення, вірування, мораль // Культура й побут населення України. — К.: Либідь, 1991. — С. 192.

Часто в пісенній творчості дуб включається в різні образні конструкції, зокрема у паралелізм:

Зелений дубочку,
Чого похилився?
Молодий козаче,
Чого зажурився? (1, 81).

Або:

Не було того й не буде,
Щоб сухий дуб листя мав.
Не було того й не буде,
Щоб багатий бідну брав.*

Або ще:

Чом дуб не зелений?
Бо туча прибила.
Козак невеселий,
Бо лиха година (1, 332).

В українській пісні дуб — це образ-символ хлопця.

Прикладом цього може бути пісня «Ой ти, дубе кучерявий», у якій є такі рядки:

«Я ж думала, що дуб зелененький,
Коли бачу — козак молоденький».*

Або:

Ой ти, дубе кучерявий,
Лист на тобі рясний;
Ти, козаче молоденький
Словами прекрасний (1, 312).

Або:

«Зелений дубочок
На яр похилився,
А син своїй неньці
В ніженьки вклонився».*

Згадується дуб у таких українських піснях, як: «Дівчинонька по гриби ходила» (1, 385), «Ой зацвіла черешенька» (2, 8), «На долині дуб, дуб» (1, 448), «Чого дуб зелений» (1, 419) та ін.

Березу на Україні любили, шанували головним чином за красою й декоративністю. У пісні «Береза, береза» є слова, що змальовують красу цього дерева:

Береза, береза,
Листечком дрібненька,

* Пісні, позначені зірочкою, записані під час фольклорних експедицій на Дніпропетровщині і зберігаються у особистому архіві автора.

Да листечком дрібненька,
Корінням тоненька (1, 446).

Або схожа за змістом до неї пісня «Береза стояла»:

Береза стояла
Да тонкая гонкая,
Да висока стояла,
Да ще й кучерява (1, 381).

Часто в пісенності України береза — це образ дівчини, що така ж тонка, струнка й тендітна, як це прекрасне дерево:

А в полі береза,
А в полі кудрява,
Хто йде — не минає,
Березу ламає (1, 285).

Приблизно таким як до берези було ставлення українців до тополі. Тополями обсаджували поля, шляхи, садибу.¹ Рядки з пісні «Од поля до поля» свідчать про це:

Од поля до поля
Виросла тополя
Гей, виросла тополя (2, 44).

Подібно березі, тополя теж символізувала українську дівчину. Цей образ вводиться в поетичний паралелізм:

Ой у полі дві тополі
Одна одну перехитує,
А в козака дві дівчини,
Одна одну перепитує (1, 361).

Є цілий ряд пісень, у яких дівчина, або молода жінка перетворюються на тополь:

«Жала вона, жала,
Жала й недожала
Та й у чистім полі
Тополею стала».*

На Правобережжі й подекуди Лівобережжі білу тополю називали явором. Явір також дуже шанувався на Україні.² Явір стоїть поряд інших українських образів і теж є невід'ємною час-

¹ Див.: Горленко В. Ф., Наулко В. І. Народні знання, світоглядні уявлення, вірування, мораль // Культура й побут населення України. — К.: Либідь,

² Там же. — С. 192.

тиною України. Прикладом може бути пісня «Тихо, тихо Дунай воду несе»:

Над Дунаєм явір зелененький,
Під явором коник вороненький,
А під явором коник всроненький,
На конику козак молоденький (1, 337).

Рідше за згадані дерева в українських піснях згадуються такі дерева, як ялина («Ой у лісі на калині» (1, 405), сосна («Іхали козаки із Дону додому» (2, 55), ліщина («Зеленая та ліщинонька» (2, 234) та ін.

Та природа була німою, мовчазною і безпорадною проти шкідників, якби її не населяло пташине царство. Чи велике пташине царство України? Відповідь на це запитання теж дають ліричні пісні українського народу. Птаство України, яке оспівують народні пісні, представляють лелеки, орли, соколи, чайки, пугачі, голуби, чаплі, щиголі, круки, черногузи, сови, снігурі, шуляки, сороки, журавлі, горлиці та багато інших. Кожен з цих образів включається у певний поетичний контекст і надає пісні особливой чарівності й неповторності.

Образи птахів надзвичайно широко застосовуються у пісенному фольклорі. В більшості випадків вони включаються в різні образні конструкції, такі як порівняння:

(А мій милий йде,
Як голуб гуде (1, 442).

символи:

(Ой там на горі,
Ой там на крутій,
Ой там воркувала
Пара голубів),

паралелізми:

(Ой полетіли двоє голубів на воду,
Ой кохалися двоє діточок зроду (1, 240)

та інші.

В результаті нашого дослідження вдалося виявити пісню «Що щиголь гадає», яка побудована на наскрізному паралелізмі. Персонажі цієї пісні не люди, а представники пташиного царства, що значною мірою характеризують представників птаства, яких можна зустріти на території України: щиголь, синиця, ластівка, зозуля, соловейко, сорока, чапля, крук, черногуз, сова, снігур, горобець, шуляк, пугач. Привертає увагу те, що в цій пісні птахи діють як люди. Вони справляють весілля, причому кожен птах виражає певний людський характер:

Що щиголь гадає,
Що жінки немає?
Марно щиголь молодий
В світі пропадає.
Щиголь — хлопець гарний
І на вроду вдатний,
Засватав він гарну птицю —
Молоду синицю.
В суботу ввечір
Могорич запили,
А в неділю до схід сонця
Весілля зробили.
Ластівочки — дружечки
Вінок завивали,
А зозулі-свашечки
В долоні плескали.
Соловейко у садочку
Став в сопілку грати,
А сороки-білобоки
Пішли танцювати.
Чапля коло печі
Страву доглядає,
А крук меду доливає,
Гостей напуває.
А черногуз-батько
Розгулявся гладко,
Сова сидить за столом,
Скоса поглядає.
А снігурик-дружба
По подвір'ю ходить,
А горобці в коноплях
Наробили шкоди.
Шуляк на порозі
Стоїть на сторожі,
Пугач п'яний, безпам'ятний
Лежить на дорозі (2, 168).

Досліджуючи поетичні текети української народної лірики, ми помітили, що найчастіше в піснях зустрічаються образи голубів. Можливо, це пояснюється тим, що голуб завжди живе біля людської оселі. Це птах, який прагне, як і людина, жити в парі. Птах спокійної, мирної вдачі. Голос цього птаха надзвичайно приємний, він не викликає роздратування, він чарує своїм вуркотінням до голубки, що нагадує тиху розмову закоханих. Голуб — птах

делікатної вдачі. Він своїми крильцями і шийкою горнеться до голубки, що нагадує пестощі закоханих, це птахи, які, торкаючись одне одного дзьобиком, підтверджують ніби «подружню вірність», жаданість одне одного, що в людському житті закріплює поцілунок. Саме тому дуже часто людина проводить паралелі між стосунками парубка й дівчини, чоловіка й жінки, голуба й голубки. Саме тому в повсякденній мові часто зустрічаються звороти: «як голуб з голубкою», «як голуб'ята», «закохані голубляться». Саме тому образ голубів включається у різні образні конструкції.

Так образ пари голубів у народній пісні виступає як образ-символ. Голуби — це пара закоханих, які не можуть жити одне без одного. А про те, що голуби — птахи вірності, відданості, любові, свідчать такі рядки з українських народних пісень:

З тої гори високої вітер повіває,
Сивий голуб-голубочок голубки шукає.
Ой яка ж то голубочка, ой як дуже мила.
Не маленька, рум'яненко, сама чорнобрива.
(«З тої гори високої» (1, 209).
Ой там за лісом, за дубиною
Сидів голубко з голубиною (2)
Обнімалися, цілувалися,
Одним криленьком накривалися. (2)
(«Ой там за лісом, за дубиною» (1, 362).

або:

Голубко моя сизокрилая,
Не їси, не п'єш, чого все гудеш?
— Ой як же мені та й бо не густі, —
Немає мого сизокрилого,
Ще й дружба мого чорнобривого!*

Образ голуба чи голубки часто включається в поетичне звертання і є синонімом до слова милий, мила, парубок, дівчина:

Ой мій миленький, голубку сивенький,
Не по правді живеш,
Ворота хиляєш, хатоньку минаєш
Та й до іншої ідеш (1, 292).

Дуже часто в піснях образ голуба й голубки вживається як неузгоджене означення-прикладка:

Ой як вийшла мила
Голубонька сива... (1, 370).

Все це є підтвердженням того, що образ голубів настільки органічно ввійшов в пісенну лірику народу, що такі вислови, як

«голубчик сивенький», «голубонько мила», часто вживаються в піснях і виступають заміниками образу коханої та коханого.

Символом землі української можна вважати й співуна солов'я, що своїм перетьюхуванням збуджує в людей і сум, і радість, і почуття гордості за те, що випало таке щастя жити в Україні, тішитися солов'їним співом, милуватися калиною. А про те, що українців завжди зворушувала солов'їна пісня, свідчать рядки багатьох українських пісень:

Соловей каже:
Тьюх-тьюх, тьюх-тьюх.
Котяться сльози,
Як той горох.
(«Ой вербо, вербо» (1, 453).

Про те, що соловей був справді символом отчої землі, свідчать слова української народної пісні «Ой піду я в ліс по дрова»:

А на чужій сторонці
Ні батька, ні пеньки.
Тільки в саду вишневому
Співа соловейко (1, 426).

Спів солов'я у пісні — єдина втіха і розрада на чужині. А про те, що українці обожнювали цього птаха, надавали йому магичної сили віщуна, птаха, який все знає, про це свідчать рядки з пісні «Ой чи воля, чи неволя»:

Ой піду я у садочок,
Ой да щипать-рвати ягідочок.
Ой чи рвала, чи не рвала,
Ой да соловейка розпитала:
— Соловейку сизокрилий,
Ой да скажи правду, де мій милий (1, 207).

Своєрідний і цікавий образ зозулі в українській пісні. Найчастіше зозуля в піснях — образ жінки-матері:

Летіла зозуля
Та й стала кувати,
Ой то не зозуля,
То рідная мати.

Часто устами зозулі промовляють вдови, до неї звертаються сироти, а також знедолені. Тому образ зозулі в українській пісенності асоціюється з тяжкою долею, сумом, невдалим заміж-

жям, тугою за батьківщиною та ін. На підтвердження цього наведемо рядки з відомих українських пісень:

А зозуленька
Ку-ку, ку-ку
За що ж я терплю таку муку?
(Ой вербо, вербо (1, 453).

У цій пісні куванням зозулі промовляє жінка, яка натерпілась лиха через чоловіка п'яницю.

А зозуля з пісні «Ой полети, зозуленько» — символ батьківщини, символ материнської хати, єдина згадка й втіха на чужині, жива естафета-віщунка суму й одночасно посланниця, що здійснює зв'язок між розлученою родиною:

Ой полети, зозуленько,
На зорі раненько,
Та й на моїй родиноньці
Закуй жалібненько!
Сядь зозуле, край віконця,
Де мати сідає,
І з якого мене пенька
Щодня виглядає.
Облітай же, зозуленько,
Вишневий садочок,
Та й принеси хоч квітоньку,
Ход один листочок! (1, 423).

Близькі до згаданих і пісні «Ой сивая зозуленька» (1, 401), «Ой мала мати дочку» (1, 457) та інші. Образ зозулі у піснях часто є складовою таких поетичних конструкцій як паралелізм та протиставлення:

«Ой раненько зозуля кувала,
А мати синочка на фронт виряджала».*

Схожі між собою в українських піснях образи ворона та пугача. Бо ці птахи, часто в піснях навіть своєю присутністю, викликають негативні емоції. Для прикладу візьмемо пісню «Ой кряче, кряче та чорненький ворон»:

Ой кряче, кряче та чорненький ворон
Та у лузі над водою;
Ой плаче, плаче, молодий козаче
На конику вороному.
Ой кряче, кряче та чорненький ворон
Та на глибокій долині;

Ой плаче, плаче, молодий козаче
По нещасливій годині. (1, 90).

У цій пісні образи ворона й козака вступають між собою в паралельну конструкцію: ворон — провісник суму, своїм криком ніби підсилює почуття туги, що викликане нещасливою годиною в житті у козака. А птах пугач ось як входить в пісенний образ у пісні «Ой скинемось та й по таляру»:

Приїхали під байраки,
Та й стали коня попасати.
Стали коня попасати,
Ой почав пугач та й пугати.
Ой ти, пугачу та пугаченьку,
Не пугай в саду, в байраченьку.
Як же мені та не пугати,
Що наїхали гайдамаки?
Гей, хочать байрак ізрубати (1, 68).

Пугання цього птаха викликає тривогу, передчуття чогось недоброго. У народі пугач — це провісник нещастя.

Дуже близькі і схожі між собою в пісенному фольклорі образи орла і сокола. У пісні «Побратався сокіл» є такі рядки:

Побратався сокіл
З сизокрилим орлом (1, 34).

Це метафорична конструкція, яка включена в поетичний твір, побудований на наскрізному паралелізмі.

Сокіл і орел в українських піснях — це перш за все образи, що символізують мужніх, відважних чоловіків. Крім того вони часто виступають і як синоніми до представників чоловічої статі. Наприклад:

«Де ж ти, млиий?
Де ж ти, сокіл?
Де ж ти, пташка, озовись?
Він подав свій голосочок
Та обое обнялись».*

Або:

Ой куди їдеш та й одїжджаеш,
Сизокрилий орле,
Ой хто ж мене, та й молодую,
Без тебе пригорне
(«Ой у лісі, та у лісочку» (1, 456).

Образи орлів використовуються і в пісенних паралелізмах:

«А вже з тої криниченьки
Орли воду п'ють,
А вже тую дівчиноньку
До шлюбу ведуть».*

Образ сокола не поступається образу орла по частоті його використання в пісенному фольклорі:

Посади його, дочко,
За сосновий столик.
Та назви його, моя дочко,
Сивенький соколик...
(«На долині дуб, дуб» (1, 448).

У цій пісні сивеньким соколиком батько дочку змушує називати нелюба.

Образ галки в народних піснях вводиться в поетичні паралелізи:

«Летить галка через балку,
Літаючи криче,
Молодая дівчинонька
Ходить гаєм, плаче».*

Згадуються в українських піснях також і журавлі («Налетіли журавлі» (2, 17), горлиці («Ой летіла горлиця» (2, 104), ластівки («Як прилетіло аж три ластівочки» (1, 203), галки («Летить галка через балку» (1, 391) та інші птахи.

На основі проведеної роботи ми переконалися, що тексти українських народних ліричних пісень мають неабиякий українознавчий (бо відтворюють особливості флори й фауни України) і народознавчий потенціал (бо передають особливості світосприйняття українського народу, його образної свідомості).

Українські народні пісні здавна поєднують відтворення людських думок, почуттів, переживань, психологічних станів з явищами природи, що надає їм певної зовнішньої відчутності, конкретизує й поетизує душевний стан ліричного персонажа. Дослідження художньо-образного багатства пісенного фольклору України свідчить про нерозривний зв'язок людини й природи, що характеризує своєрідність світосприйняття українців, їх образної свідомості, окреслює коло природних явищ, що стали фактом національної свідомості українців.